

проф. Калверт Уоткінс

Індоєвропейська мова та індоєвропейці

Редакція дякує тов. А. Поцілуйку за наданий у тимчасове користування текст. Разом із тим, відмітимо деякі труднощі, котрі виникли під час переформатування тексту у використовуваний нами формат. З огляду на це, тобто труднощі, котрі суть специфічні лінгвістичні позначення, наданий дописувачем матеріал був злитований у вигляді файлу типу ПДФ, з котрим Ви і можете ознайомитися (тут).

Якими були наші пращури - індоєвропейці? Яке життя вони вели? Який світ їх оточував? Якою була їх культура, суспільний лад, ідеологія, економіка? На ці та інші запитання дає відповідь професор Єльського університету Калверт Уоткінс, есей якого пропонує вашій увазі «Бриколаж».

Лексикон і культура

Реконструкція індоєвропейської прамови, від якої походить ціла сім'я функціонуючих та мертвих на даний час, але зафіксованих в стародавніх писемних пам'ятках мов має особливе значення, оскільки мова є суспільним явищем; вона функціонує не у вакуумі, а застосовується людьми, що живуть у суспільстві. Коли ми реконструюємо прамову, ми разом з тим неминуче реконструюємо і світ культури доісторичного суспільства племен, носіїв протоіндоєвропейської мови, адже існування такої мови передбачає і наявність протоіндоєвропейського суспільства.

Мова глибоко пов'язана з культурою цілою низкою моментів; вона одночасно є вираженням культури і її частиною. Зокрема, мовний лексикон (словник) є обличчям культури. Він залишається єдиним надійним засобом реконструкції і розуміння давньої культури. Сам по собі вміст індоєвропейського лексикону дає напрочуд ясний образ всієї культури доісторичного суспільства, яке неможливо було б без нього пізнати.

Дані археологічної науки обмежуються матеріальними знахідками. Але культура не зводиться до артефактів. Реконструкція словника дає більш повну і цікаву картину культурного життя доісторичних народів саме тому, що він включає в себе поняття, які характеризують і нематеріальну культуру.

Для того щоб скласти уявлення про основні ідеї архаїчної релігії, археологи користуються висновками, зробленими на основі дослідження храмів, святилищ, ідолів, вотивних об'єктів, похоронних принесень і інших матеріальних знахідок. Але все це не завжди є в наявності; археологія, наприклад, практично нічого не дає для розуміння релігії давніх іудеїв. Що ж стосується протоіндоєвропейського суспільства, то на даний момент можна з повною достовірністю реконструювати слово для позначення „бога”, **deiw-os*, і ім'я голови пантеону, що складається з двох слів **dyeu-p^{ter}*- (Latin *Iūpiter*, Greek *Zeus pat^{er}*, Sanskrit *Dyau^s pitar*, Luvian *Tatis Tiwaz*). Форми **dyeu-* і **deiw-os* походять від кореня *dyeu-* „сяяти”, який проявляється в слові, що позначає „день” в ряді мов (Latin *di^{es}*; хоча англійське DAY походить від іншого кореня). Поняття божественності таким чином було пов'язаним з ідеєю сяючого неба.

Другий елемент імені голови пантеону, **dyeu-p^{ter}*-, є загальноіндоєвропейське слово „батько”, що вживалось не в значенні батька як предка (parent), а в значенні патріарха, старшого чоловіка, що очолює родову общину, як латинський *pater familias*. Суспільство небожителів уявлялось праіндоєвропейцям в образі їх власного патріархального суспільства. Реконструйовані слова **deiw-os* і **dyeu-p^{ter}*- самі по собі розповідають про світ індоєвропейських уявлень більше, ніж весь арсенал археологічних знахідок.

Порівняльний метод уможливило реконструкцію словника основних суспільних термінів носіїв протоіндоєвропейських діалектів, що стосувались практично всіх аспектів їх культури. Кількість мовних фактів, на основі яких реконструюється той чи інший елемент цього словника не є однаковою. Більшість загальноіндоєвропейських коренів

можна знайти не у всіх, а лише в кількох індоєвропейських мовах, що наштовхує на думку про те, що вони сформувались в період дещо пізніший за епоху індоєвропейської мовної єдності. Є також діалектні слова з обмеженою територією їх поширення, як зокрема важливий соціальний термін „люди”, **teut^ā-**, обмежений західною гілкою мов: італійською, кельтською, та германською (це основа германських слів *Deutsch*, *DUTCH*, *TEUTONIC*.) В подібних до цього випадках, коли слово фіксується лише в кількох традиціях, все одно, за звичай прийнято називати його загальноіндоєвропейським, навіть якщо період його появи неможливо датувати.

Основні терміни. Варто почати з відбору базових термінів, що не мали вузького культурного значення, а відображали багатство цілої традиції. Всі вони є широко розповсюдженими в межах індоєвропейської етнічної сім'ї.

Є два дієслова для позначення поняття „існування”, **es-** and **bheu^ǵ-**, (англ. IS, лат. *esse*, англ. BE, лат. *fu-tūrus*, англ. FUTURE). Є дієслова із значенням „сидіти” (**sed-**), „лежати” (**leg^h-**, **kei⁻¹**), і „стояти” (**st^ā-**). Є ряд дієслів для позначення руху, як от **g^{wā}-**, „приходити,” **ei-**, „йти,” **ter^ǵ-²**, „проходити,” **sek^w-¹**, „йти слідом,” **kei⁻²**, „приводити в рух,” і різні варіанти позначення „обертального руху” **wel⁻²**, **wer⁻²**, і **k^wel⁻¹**.

Поняття „носити” представлене поширеним коренем **bher⁻¹** (BEAR¹), що знаходиться в кожній з гілок, окрім анатолійської. Цей корінь заслуговує на увагу, бо на його основі сформована фраза **n^ō-men- bher-**, „носити ім'я,” що реконструюється на матеріалі кількох традицій, включно з англійською. Ця фраза має аналог **n^ō-men- dh^ē-**, „давати ім'я,” є дієслово **mdh^ē-**, „класти,” в санскриті, грецькій та слов'янській традиціях. Стійкість цих виразів підтверджує важливість ритуалу надання імені в індоєвропейському суспільстві.

Корені, що позначали поняття „істи” та „пити” **ed-** and **p^ō(i)-** є найбільш поширеними. Поняття „сп'янілий”, очевидно багато разів паралельно, самостійно виникало в різних індоєвропейських традиціях; латинське **ēbrius**, „сп'янілий” (англ. INEBRIATED), не мало етимології, поки не знайшовся хетський відповідник — дієслово „пити”; обидва слова є похідними від кореня **eg^wh-**.

Дієслово „жити” **g^wei-**; сформувало прикметник ***g^wī-wos**, „живий,” що зберігся у англійському **QUICK**, первинне значення якого проявляється в біблійній фразі *the quick and the dead*. Для позначення поняття „породжувати”, „давати життя” є два корені, **tek-** і значно ширше представлений **gen^ǵ-**, що проявляється не лише як дієслово, але і в формі іменників, таких як, зокрема, ***gen^ǵ-os**, „раса,” і у прототипах англійського **KIN** і **KIND**.

Доведно, що ряд якісних прикметників сягають протоіндоєвропейської прамови. Деякі збереглись в семантичних парах: **sen-**, „старий,” і **newo-**, „новий”; також **sen-**, „старий,” і **yeu-**, „молодеча сила”; ***tenu-**, „худий” (**ten-**), і **tegu-**, „товстий”; **g^wer^ǵ-¹**, „важкий,” і **leg^wh-**, „легкий.” Є також два префікси (**e**)**su-**, „хороший, добрий,-” і **dus-**, „поганий, хворий,-” що збереглись в грецьких формах **EU-** і **DYS-**. Але, за звичай, прикметники, що пов'язані з оцінюванням типу „хороший,” і „поганий” не є поширеними в межах сім'ї і є об'єктом заміни, англійське *good*, латинське *bonus*, і грецьке *agathos* не мають нічого спільного у своєму походженні і є замкнутими в межах своїх мовних груп.

Особисті займенники належать до найдавнішого шару протоіндоєвропейської мови. Їх форми не подібні до жодних мовних парадигм; їх названо „девономськими скелями” протоіндоєвропейської мови. Відсутність будь-якої формальної подібності між називним відмінком I (Я) і родовим ME (МЕНЕ) в англійській мові є прямим і точним відображенням аналогічної невідповідності в протоіндоєвропейській, відповідно **eg** (***eg^ō**) і **me⁻¹**. Іншими займенниками є **tu-** (***te-**), „ти,” **nes⁻²** або **we-**, „ми,” і **yu-**, „ви.”

Споріднені мови дають докази наявності вказівних і запитальних займенників, що розвинулись у відносні займенники в різних мовах. Найбільш стійкими і поширеними займенниковими основами є **to-** і **k^wo-**, що збереглися в англійських вказівних і запитальних займенниках і прийменниках, які починаються на *th-* (THIS, THEN) і *wh-* (WHO, WHICH, WHEN).

У всіх індоєвропейських мовах збереглися декотрі, або й усі протоіндоєвропейські числівники. Мова містила десяткову систему. Повністю узгоджуються числівники від двох до десяти: **dwo-** (**duwō*), **trei-** (**treyes*), **k^wetwer-** (**kwetwores*), **penk^we**, **s(w)eks**, **sept^m**, **okt^ō(u)**, **newⁿ**, **dek^m**. Стосовно числівника „один” наявні діалектні відмінності. Маємо корінь **sem-¹** в кількох деривативах, в той час як західні індоєвропейські мови (германські, кельтські і латина) розділяють форму **oi-no-**. Слово „сто” *(*d*)k^m*tom*, походило від **dek^m**, „десять.” Протоформа для числа „тисячу” та більших чисел не реконструюється. Реконструкції архаїчних підоснов походження числівників є чисто гіпотетичними. Так, наприклад, „чотири” найдавнішої анатолійської групи виводять з кореня **mei-²**, „малий,” який в свою чергу походить від **meiu-*: що значило „мала (рука),” без великого пальця.

Природа і довколишнє середовище. Велика кількість термінів, що стосуються часу, погоди, пір року, і природного середовища реконструюються на основі дочірніх мов протоіндоєвропейської, деякі з них дозволяють сформулювати точні уявлення про прабатьківщину індоєвропейців, на якій вони проживали до епохи великих міграцій.

Існує кілька слів для позначення „року”, що пов’язані з різними концепціями плину часу. Це **y^ēr-** (YEAR), корінь пов’язаний з словом, що позначає активність; **wet-²**, рік як міра росту худоби (WETHER, початково “yearling”); і **at-** в латинській мові рік *annus* (ANNUAL), від дієслова “йти,” мислячи рік як плин чи зміну. Пори року поділялись на: **ghei-**, “winter,” **wes-^f**, “весну,” **sem-²**, “літо.”

Місяць місячного циклу був одиницею виміру часу. Слово „місяць (календарний)”(**m^ēns-*) в деяких мовах тотожне слову „місяць (небесне світило)”, в інших мовах похідне від нього, як от в германських **m^ēnōth-* походить від **m^ēnōs-*. Місяць в індоєвропейських мовах походить від дієслова „міряти,” **m^ē-²**. В ряді мов прикметник **sen-** (**seno-*), „старий,” вживався для позначення місяця, який убуває.

Іншими небесними тілами, назви яких вдається реконструювати, були сонце, **s^āwel-**, і зорі, **ster-³**. позначення. В ряді традицій збереглися аналогічні позначення Великої Ведмедиці, які однак не можна віднести до спільного індоєвропейського пракореня. Рух сонця детермінував назви сторін світу. Слово СХІД походить від дієслівного кореня **aus-**, „сяяти”, як і слово „зоря” (латинське Аврора), обожнена з протоіндоєвропейських часів в грецькій, литовській та індійських традиціях. Сонце, що заходить”: **wes-pero-** стало основою слів „вечір” і „захід”. Найбільш широко розповсюдженим словом була “ніч” **nek^w-t-**. Коренями, що позначали „день” були **agh-** і **di^ēs**.

Індоєвропейці знали сніг на своїй прабатьківщині; слово **sneig^wh-** збереглось практично у всіх традиціях. Цікаво, що слово „дощ” не зводиться до єдиної праоснови, маємо різні корені, такі як, наприклад, **seu³-²**.

Позначення неба та раю різні в індоєвропейських традиціях. Хоча корінь **dyeu-** зберігся в багатьох мовах, позначаючи сяюче денне небо, однак в деяких індоєвропейських традиціях концепція раю пов’язана з ідеєю захмареного неба **nebh-** як, зокрема, в балто-слов’янській та іранській традиціях, в той же час слово „хмара” в них походить від іншого кореня. Інше обожене природне явище представлене коренем **(s)ten³-**, „трим.”, що зберігся в імені германського бога Тора.

Реконструйовано корені „земля” **dhghem-** (**dheghom*), **kaito-** ліс, необроблена земля, **pe^ā1** болото, проте жоден з них не є спільним для всіх мовних груп індоєвропейської сім'ї, тому на їх основі неможливо відтворити ландшафт індоєвропейської прабатьківщини.

З іншого боку, відсутність загальноіндоєвропейського позначення „моря” наштовхує на висновок про те, що предки індоєвропейських народів проживали на території, віддаленій від моря. Корінь **mori-** поширюється лише на деякі групи (MERE²), але може вказувати на озеро чи інші невеликі водоймища. Транспортування по чи через воду було відоме праіндоєвропейцям, оскільки в великій кількості мов зберігся корінь слова „човен”, чи „корабель” ,” **n^āu-**, що напевно приводився в рух веслами чи жердиною (**er^ā-**, “гребти”).

Ряд протоіндоєвропейських назв дерев можна реконструювати з досить великою достовірністю. Загальний термін „дерево” чи „дрова” **deru-**. Первинним значенням кореня було „бути міцним, твердим” і від нього походить не лише англійське слово TREE „дерево”, але також і TRUE „правильний”. Слід відзначити, що семантичний розвиток йшов від загального до конкретного, від поняття „тверде” до „дерево” (і навіть „дуб” в деяких діалектах), а не навпаки.

Найбільш поширеними є корені бук, **bh^āgo-**, і береза, **bher^āg-**. Свого часу вони відігравали важливу роль у спробах локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Проте ареал їх поширення змінювався впродовж століть, і, напевно, одне і те ж слово могло застосовуватись для позначення зовсім різних видів дерев. Так греки і латиняни називали дуб словом, корінь якого раніше позначав бук.

Протоіндоєвропейці мали загальний термін для позначення „дикого звіра,” **ghwer-** (FERAL). Вовк був відомим і безсумнівно його боялись; його назва табуювалась (як от в англійській мові вживали назви *gol-derned*, *dad-burned*). Форми **w^lk^wo-**, **lupo-*, і **w^lp-ē-** (також “лисиця”) знаходяться всюди. На назву ведмедя також накладалось мисливське табу: тварину не можна було називати її власною назвою під час полювання. Південні індоєвропейські мови зберегли первинну форму, **†tko-** (лат. *ursus*, гр. *arktos*), але усі північні індоєвропейці мають замінені назви. В слов'янських мовах він відомий як „той хто їсть мед”, в германських він „бурий” (BEAR², BRUIN).

Бобер був відомим, принаймні в Європі (**bhi-bhru-*, from **bher^ā-²**), а миша (**m^ūs-**) як і тепер була всюдисущою. Заєць, що отримав свою назву очевидно через свій колір (**kas-**, “сірий”) був також загальнопоширеним.

Пракорінь слова „риба” **dhgh^ū-* (також **peisk-* в Європі). Лосось (**laks-**) і вугор (**ang^wi-*) були відомі пізніше також і у значенні змії. Були відомими ряд птахів, включно з журавлем (**ger^ā-²**) і орлом (**or-**). Проназвою птаха було **awi-** (лат. *avis*), похідним від цього слова є “яйце” **ǵ^wyo-*.

Реконструйовано також праіндоєвропейські назви комах, оса (**wops^ā-*), шершень (**ke^s-ro-*, дериватив від **ker¹-**, “голова,” через форму комахи), і муха (**m^ū-*). Бджола (**bhei-**) була особливо важливою, як продуцент меду, для якого є загальноіндоєвропейська назва **melit**. Мед був єдиним джерелом цукру і солодошів (**sw^ād-**, англ. “sweet,”), а також був основою виробництва традиційного індоєвропейського алкогольного напою, **medhu-**, що в різних діалектах означає одночасно і медовий напій („вино” у Греції та Анатолії) і мед.

Люди і суспільство. Терміни, що описували людей мали ряд нюансів у своєму значенні. Звичні терміни для позначення „чоловіка” і „жінки” **w^ī-ro-** (VIRILE) and **g^wen^ā-* from **g^wen-** (GYNECOLOGY). Для позначення „особи” вживався термін **manu-* (**man¹-**), що зберігся в англійському MAN (називний відмінок у множині **manw-es*, відповідно

Germanic **mann-iz*, і Old English *menn*, MEN). Інший варіант слова „жінка” також недавно був виявленим в давній анатолійській лувійській мові, **es̄r*, сформоване з **-s(o)r-*, що створює жіночий рід чисел „три” і „чотири”, а також фігурує у **swesor-**, сестра і в латинському слові „дружина”. Германський варіант слова „жінка” був дуже ізольованим і знаходить свій відповідник лише у тохарській мові.

Боги протиставлялись як безсмертні, небесні істоти людям, як смертним (**m̄tos* „вмирати”) і земним **dhghomyo-*.

Терміни, що позначають частини тіла належать до найдавнішого шару протоіндоєвропейського словника. Це **ker-¹**, “голова” (також **kaput-** в ряді діалектів), **genu-²**, “підборіддя,” **dent-**, “зуби,” **ok^w-**, “бачити,” звідки “eye,” **ous-**, “вухо,” **nas-**, “ніс,” **leb-**, “губа,” **bhr̄u-**, “брови,” **ōs-**, “рот,” і **d̄gh̄u-**, “язик,” (**ped-**), “рука **ghes-ōr* (**ghes-**, CHIRO-).

Реконструйовано велику кількість термінів спорідненості, що відповідають суспільству, яке було патрилокальним (невістка йшла жити з родиною чоловіка) і патрилійним (рід вівся по чоловічій лінії). Реконструйовано слова „батько”, „голова родини” **p̄ter-**, його дружина **m̄ter-**. Слова ці очевидно походять від складів дитячого белькотання *pa(pa)* і *ma(ma)*, але суфікс спорідненості *-ter-* вказує, що вони мали соціологічний зміст. Реконструйовано також терміни дідусь (**awo-**), вуйко по материнській лінії і **nep̄t-**, що вживався в значенні „онук” і „племінник”. Англійські слова SON-син і DAUGHTER-дочка прозоро відображають загальноіндоєвропейські корені **s̄nu-* (від **seu²⁻¹**) і **dhuḡter-**.

Родичі чоловічої статі позначались як **bhr̄ter-** брати; грецьке позначення означає „хлопець, що є членом клану-групи”. Жіночий відповідник **swesor-** напевно також означав „жінка, що є членом родинної групи”.

В той час як існує багато спеціальних термінів для позначення тих осіб, що стали близькими внаслідок шлюбу зі сторони чоловіка, як от **daiwer-**, „брат чоловіка”, практично не існує аналогічних термінів з боку жінки. Терміни змінювались від діалекту до діалекту, підтверджуючи патрилокальність характеру шлюбу.

Корінь **dem-** позначав одночасно дім (лат. *domus*) і домашніх як соціальну одиницю. Батько роду (лат. *pater familias*) був „господарем дому” (гр. *despotēs*) або просто „тим, що представляв дім” (лат. *dominus*). Більшим цілим було село, що позначалось словом **weik-¹**. Спільнота очевидно поділялась на частини за принципом місця проживання, і це здається є основою значення слова **d̄a-mo-* (від **d̄a-**) в грецькій *dēmos*, люди (DEMOCRACY).

Поселення часто будувались на вершинах пагорбів і укріплялись для захисту, ця практика здійснювалась індоєвропейськими мігрантами в центральній і східній Європі, Італії та Греції, як це засвідчують археологічні знахідки. Слова, що позначають такі пагорби варіюються; це **pel²⁻³**, варіант **poli-* (ACROPOLIS), кельтський термін “фортифікаційне кільце” **dh̄u-no-* (**dheu²**, TOWN), і **bhergh-²** (*-burg* в назвах місць).

Економіка і технологія. Протоіндоєвропейське та ряд інших архаїчних суспільств характеризуються принципом обміну та взаємного обдаровування. Акт дарування зумовлював обов’язок взаємного обдаровування, таким чином, що акт дарування і отримання були еквівалентними. Це були дві грані одного процесу всезагального обміну, що забезпечував циркуляцію благ в надрах суспільства.

Це явище залишило чіткі сліди в індоєвропейському словнику. Корінь **d̄-** латинського *d̄n̄are* означав „давати” в більшості діалектів, але в мові хетів означав „брати”. Корінь **nem-** „розподіляти” виявляється у грецькому (NEMESIS), але в німецькій мові означає „брати”, як і споріднене з англійським GIVE-давати (від (**ghabh-**) ірландське

слово теж означає „брати”. Значення обміну наявне у коренях **mei**⁻¹ і **gher**⁻². Гість **GUEST** (**ghos-ti**-) в протоіндоєвропейські часи був персоною, перед якою кожен мав обов’язок гостинності. Але він також був мандрівником, а мандрівник в нестабільних і вічно воюючих племінних суспільствах міг бути недругом, в латинській мові слово *hostis* означало „ворог”. Праіндоєвропейці очевидно практикували одночасно отримання викупу і перетворення на рабів полонених ворогів: від **kemb**-, „мінати,” походить ірландське „полонити,” а також корені **alg^wh-*, „встановити ціну,” і **wes**⁻³, „продавати,” в найдавніших текстах, в яких йдеться про торгівлю людьми, фігурує корінь **des*, що позначає це явище.

Давні індоєвропейці займались землеробством, зокрема вирощували зернові культури. Відомі кілька протоіндоєвропейських термінів, що позначали зерно **g^{r̥}no**- (**CORN**), **yewo**-, і **p^uro*- (пшениця). Менш поширеним є термін **bhares**-, „ячмінь.” Ці терміни спершу очевидно позначали дикоростучі, а не культурні види зернових. Піддається реконструкції термін „перемелювати” **mel**[̥]- (**MEAL**², **MILL**). Інший протоіндоєвропейський термін „сіяти”, не залишив сліду в грецькій, вірменській та індоіранській мовах. Дієслово „орати” **ar*[̥]-, є також загальноєвропейським терміном, як і назва плугу **ar*[̥]-*trom*. Іншими близькими термінами є **yeug**-, „впрягати у плуг,” і **kerp**-, „збирати, зривати” (**HARVEST**). Корінь **g^wer**[̥]-¹, „важкий,” є напевно основою походження **g^wer*[̥]-*nā*-, „ручний млин” (**QUERN**). Цей термін поширений у всьому індоєвропейсько мовному світі, включаючи Індію.

Тваринництво і землеробство з використанням тягової сили тварин були важливим елементом індоєвропейського економічного життя. Назви всіх відомих одомашнених тварин поширені у мовах сім’ї: **g^wou**-, „корова” і „бик,” **owi**-, „вівця,” **ag^wh-no*-, „ягня,” **s^u**-, „підсвинок,” і **porko**-, „поросся,” „домашній пес” (**kwon**-). Загальна індоєвропейська назва коня **ekwo**- напевно походить від прикметника **ku**-, „швидкий.” Індоєвропейська експансія III-II тисячоліть до нашої ери тісно переплетена з поширенням конярства. Дієслівний корінь **dem**[̥]-, „примушувати,” отримав особливий зміст „приборкувати коней”, звідки походить і англійське **TAME**.

Дієслівні корені **p^ā**-, „захищати,” і **k^wel**⁻¹, „обертатись, крутитись,” широко живаються в значенні „пасти чи наглядати з худобою”. Цікаво також відзначити, що бог чи священик, які наглядали за людьми метафорично порівнювався з пастухами (лат. *p^āstor*), що однак характерно не лише для індоєвропейської традиції.

Корені, що позначають технічні операції виявляються в більшості мов сім’ї. Один з них **teks**-, що в ряді діалектів означає „виготовляти, робити сокирою”, але в інших „ткати” (**TEXTILE**). Корінь **dheigh**- „надавати форму” знаходить вияв в термінах „обліплювати тістом” (**DOUGH**), „обмазувати болотом”, „обмазувати глиною”. Останній термін стосується як гончарства так і будівництва (обмазування стін), звідки іранське **pari-daiza*-, „стінна огорожа”, запозичене греками, що прийшло в англійську мову як **PARADISE** – рай).

Дім (**dem**-) мав двері **dhwer**- (**DOOR**), що початково означали, напевно, „вхід” в огорожене поселення роду. Неодмінним його елементом було домашнє вогнище, назва якого походить від **as**- „горіти, палати”. Для позначення самого вогню збереглося два корені **egni*, (Latin *ignis*) і **pa[̥]w[̥]** (Greek *p^ur*).

В протоіндоєвропейській мові було дієслово „кухарити” **pek^w**- (що також мало значення „тримати продукти”). Інші види домашнього господарства відомі протоіндоєвропейцям це: прядіння ((**sⁿ**[̥]-), ткацтво (**webh**-), шиття (**sy^u**-). Дієслово одяг **wes**⁻² (**WEAR**) є дуже поширеним.

Предки індоєвропейців знали метали і металургію, про що свідчить слово **aues*-притаманне санскриту, німецькій і латині. Це слово означало мідь і напевно також і

бронзу. Технологія виготовлення заліза з'явилась пізніше і тому слова для його позначення варіюються в різних мовах. У латинян це *ferrum*, у германців і кельтів **isarno-*, що можливо означало “священний метал,” від *eis-*, це можливо сталось через те, що найперше було відоме метеоритне залізо. Золото *ghel²*, також **aus-o-*, очевидно означало „жовтий метал” або „сйиво” було відоме здавна. Срібло *arg-*, означало „білий (метал)”.

Колесо і колісний транспорт скоріш за все стали застосовуватись давніми індоевропейцями незадовго до епохи їх масового розселення. Незважаючи на наявність відповідних спільних слів, більшість термінів пов'язаних з колісними транспортними засобами виглядають радше метафорами, утвореними з уже існуючих слів, ніж новоутвореними. Так втулка колеса (*nobh-*) позначалась тим самим словом, що й пупок. У випадку ж самого колеса, то найпоширеніший корінь **k^w(e)-k^wl-o-* є деривативом від дієслова (*k^wel⁻¹*), що означало „крутитись чи ходити навколо”. Інші позначення колеса теж деривативи, так латинське *rota* походить від дієслівного кореня *ret-*, “бігти.” Корінь *wegh-*, “перевозити колісним транспортом” (WAGON), повсюдно представлений (включаючи лувійську мову). Доказом пізньої появи колеса є археологічні знахідки, що датують появу колеса в Європі кінцем п'ятого тисячоліття до нашої ери, що узгоджуються з найпізнішою можливою датою існування індоевропейської спільноти.

Ідеологія. Ми вказали вище, що заслугою мовного лексикону є здатність наблизити нас до розуміння давньої історії та культури, на яку не спроможна археологія, що базується на матеріальних знахідках. Слова існують для того, щоб позначати природні явища, об'єкти, тобто матеріальні феномени, які можна відтворити за матеріальними артефактами. Але є також і слова, що позначають ідеї, абстракції і суспільні відносини. Протоіндоевропейська мова винятково багата на такі терміни.

Знайдено ряд термінів, що позначають розумову діяльність. Найбільш поширеним є *men¹*- збережений у англійському MIND. Інші деривативи відносяться до запам'ятовування, застереження і мислення взагалі. Коренем, що відомий розмаїттям своїх деривативів є *med-* „встановлювати належні межі”. Семантичні відображення цього дієслова поширюються від поняття „правило”, через „межа” (лат. MODICUM), до „цілитель” (лат. *medicus*).

Добре збереглись терміни, що позначають керівництво та владу. Наявність архаїчного слова **reg- (reg-)* „цар” на крайньому сході (RAJAN) та на крайньому заході (Latin *r^ēx*, Celtic *-r^īx*) гарантує його наявність в праїндоевропейському суспільстві. (Тут маємо приклад збереження мовної форми в периферійних регіонах, що була втрачена в центрі, більш відкритому для іновацій). Римська традиція дуже добре ілюструє сакральний характер влади індоевропейського царя. Функції царя і жерця були двома різними аспектами єдиної владної функції. Саме цей принцип символізує божественне ім'я **dyeu-p^{ter}*- (*dyeu-*), „вождь богів”.

Другим аспектом владної функції була правова сфера. Існує давнє слово, *yewes-*, „релігійний закон” (Latin *i^ūs*). Латинське *t^ēx* є також давнім (*leg-* чи *leg^h-*), і через певні моменти своєї етимології не до кінця зрозумілим. В суспільстві, що надавало особливого значення принципів взаємообміну, звісна річ була велика кількість слів, що позначали договірні обов'язки. Ряд коренів позначають „договірний обов'язок”: *bhendh-*, *ned-*, і *leig-*, кожен з яких має деривативи в сфері правової термінології в ряді мов. Корінь *dleg^h*- став основою германських слів, що означають „зобов'язувати себе” (PLEDGE), та кельтського „закон”. Дієслово *k^wei⁻¹* означало „платити компенсацію за заподіяну шкоду”. Його дериватив **k^woinā* був запозичений давніми римлянами у дорійських греків. Від латинського *poena* і *p^ūn^īre*, походить англійське PUNISH- покарання та безліч правничих термінів. Грецьке слово *dikē*, „справедливість” походить від (*deik-*) „позначення межі”.

Винятково багатим є також і релігійний словник протоіндоевропейської мови. Важливою мовною формою знайденою лише у периферійних мовах (санскриті, латинській та кельтській) є двокомпонентна метафорична фраза **kred-dhē-*, буквально

“покласти (**dhē-**) серце (**kerd-**).” В західних мовах ці два слова об’єднались в єдине ціле, як от в латинській *credō*, “я вірю.” Це найдавніший язичницький термін, що був прийнятий християнством. Загальне слово для позначення релігійних „формулювань” **bhregh-men-*, напевно, збереглося в індійському *Brahmin* „жрець”, хоча етимологія цього слова контраверсійна.

Усні молитви, звернені до бога прохання, та інші пов’язані з магією слова-ритуали грали виняткову роль в праїндоевропейській релігії. Маємо корені **prek-** (PRAY), **weg^wh-* (Latin *vovēre*, “присягатись”), **seng^wh-** (SING), і термін **g^wer^a-²**, що через латинське *grātia* (GRACE) отримав нове життя в християнстві.

Корінь **spend-** має значення „звершати жертвопринесення чи ритуал”, „піддаватись ритуальним діям”. Латинський дериватив цього кореня *spondere* означає „обіцяти” (SPOUSE).

Наяк на давню індоєвропейську метафізику зберігся у слові **aiw-**, “життєва сила,” звідси (EON) „довголіття, безсмертя, вічність, нескінченність”. Варто відзначити, що ідея „священного” тісно пов’язана з поняттям „цілий, здоровий” низкою форм: **kailo-** (WHOLE, HOLY) і **sol^a-**, звідки Latin *salvus* (SALVATION). Давнім коренем, що відноситься виключно до релігії є **sak-** (SACRED).

Врешті ми можемо зробити висновок, що індоєвропейська поетична традиція є патримоніальною. Гімни Рігведи скомпановані у спосіб, близький до давньогрецького і найбільш ранні віршовані форми знайдені, у кельтів та слов’ян сягають індоєвропейського праджерела. Більшість стилістичних засобів і риторичних прикрас поетичної мови, яка в нас асоціюється з „класичною” поезією і риторикою мають протоіндоєвропейські витоки.

Цілий ряд метафоричних виразів можна вважати загальноіндоєвропейськими. Латинське *terra*, “земля” (TERRAIN), походить від дієслова **ters-**, “сушити,” звідки „суша”. Можна реконструювати праїндоевропейську основу назв місцевостей *P^īwer-iā** - в Греції це *P^īeriā* (PIERIAN SPRING), а також **^īwer-ion-*, доісторична кельтська назва Ірландії (Gaelic *Éire, Érin*); обидві назви походять від індоєвропейського прикметника **p^īwer-iā*, “жирний,” метафорично “плодоносний,” від **pei^a-**, що значить те ж саме, що і англійське FAT.

Особливо цікаво, коли є можливість реконструювати на основі двох чи більшої кількості традицій (за звичай, включаючи гомерівську і ведичну) поетичні фрази чи формули, що складаються з двох елементів. Такими виразами є „вічна слава” **klewos^ī dhg^whitom* (**kleu-**, **dhg^whei-*); “священна (духовна) сила,” **is^{erom} menos* (**eis-**, **men⁻¹**); і „майстер (ткач, ремісник) слів,” індоєвропейський поет, **wek^wem teks-on* (**wek^w-**, **teks-**).

Ідея безсмертя богів (**^īm^īto-*, від **mer-**) посилювалась яскравою фразою **nek⁻¹ ter^a-²**, “подолати смерть,” що знайшла прояв у грецькому слові „нектар”-напій богів. І нарешті трьохкомпонентна формула (слово усної поетичної традиції) може бути реконструйованою як елемент поетичної мови молитви, на основі даних чотирьох мов: латинської, умбрійської, авестійської і санскриту: „захисти, збережи людей і худобу!” (**p^ī-w^ī-ro-pekū**).

Висновки

Цей огляд торкався лише типових зразків індоєвропейського лексикону, придатних для реконструкції і не мав на меті спроби задіяти велику кількість лінгвістичного матеріалу для реконструкції протокультури.

В даному есе, ми висвітили інформацію про індоєвропейську культуру, почерпнуту лише з мови та лексикону. Інші дисципліни слугують для доповнення і завершення картини словника: археологія, історія, порівняльне релігієзнавство, історія соціальних інститутів.

Археологи не досягли успіху у вирішенні проблеми локалізації прабатьківщини індоєвропейців. Будь-які артефакти, окрім писемних пам'яток не дають інформації про мову їх творців, а доісторична Євразія багата розмаїттям культурних ареалів. Археологи у своїй більшості згодні з тим, що так звані курганні племена, названі цим російським словом через їх поховальні споруди, розмовляли індоєвропейськими мовами. Взаємозв'язок між культурними рисами курганних культур і індоєвропейською прамовою є вражаючим: наприклад, малі племінні групи (**teut^ā-**), очолювані вождями (**reg-**), домінування скотарства (**p^ā-**) з наявністю прирученого коня (**ekwo-**), розведення худоби (**dem^ā-**) і культивування рослин (**yewo-**), архітектурні особливості, як от землянки та надземні прямокутні хати (**dom-*, **dem-**) з дерев'яними підпорами (**kli-t-*, **klei-**, і **stu-t-*, **st^ā-**, English STUD).

Близько середини п'ятого тисячоліття до нашої ери ці племена поширились з території степів Причорномор'я та Каспію на Балкани і сусідні території. Ці курганні племена принесли нову мобільну та агресивну культуру в неолітичну Європу, і тому небезпідставно асоціювати їх появу з індоєвропейською експансією. Але рух представників курганних культур у Європу відбувався кількома окремими хвилями від п'ятого до третього тисячоліття до нашої ери. Першу з них можна узгоджувати з епохою індоєвропейської мовної єдності, оскільки це передбачає наявність достатньої кількості часу, необхідного для того, щоб з єдиної мови розвинулись такі різні історично засвідчені в середині другого тисячоліття до нашої ери мови, як греко - мікенська та хетська. Але пізніші хвилі експансії, після 4000 до н.е., є занадто пізніми для того, щоб вважати їх представників носіями нерозділеної прамови. Археологічні дані показують, що це були індоєвропейські культури, але їх носії розмовляли уже диференційованими індоєвропейськими діалектами, деякі з яких безсумнівно розвинулись в історично зафіксовані гілки сім'ї. Слід задовільнитися даною теорією, оскільки альтернативної „колиски” індоєвропейців ніколи не буде знайдено і мова залишиться найповнішим джерелом свідчень про прадавнє індоєвропейське суспільство. Лише історико-порівняльне мовознавство може висвітлити не лише древній спосіб життя, але й спосіб мислення.

Переклад з англійської **Андрія Поцілуйка**

Джерело: **Calvert Watkins. Indo-European and the Indo-Europeans**

www.bartleby.com/61/8.html (текст опубліковано з незначними скороченнями).